

УДК 821.161.2-6.09(092)

DOI 10.31654/2520-6966-2025-27F-113-22-37

Вишницька Ю. В.

доктор філологічних наук, доцент кафедри світової літератури факультету української філології, культури і мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
y.vyshnytska@kubg.edu.ua
orcid.org/0000-0002-2369-6050

Агатангел Кримський і Борис Грінченко: епістолярний діалог

Актуальність дослідження епістолярного спадку Бориса Грінченка й Агатангела Кримського зумовлена антропологічним поворотом в літературознавстві, що позначається як на зміцненні позиції біографістики, так і на відкритті нових сторінок текстології. Метою розвідки є спроба реконструкції епістолярного діалогу Агатангела Кримського й Бориса Грінченка у фокусі кількох проблемно-тематичних кластерів. Так, кластер «цензура» розгортає імперський дискурс, який панував у роки листування письменників, коли московія пригнічувала будь-які прояви українського національного руху. Кластер «рецензування» позначає такі іпостасі респондентів, як письменник, філолог, перекладач, укладач, етнограф. У листах такої тематики натрапляємо на обопільні рецензії на художні й публіцистичні твори митців. Кластер «національна ідентичність» розкриває переконання і дискусії Грінченка і Кримського щодо понять нація, національність, радикалізм, народність тощо. Листи засвідчують повноцінний діалог двох видатних діячів України світового рівня.

***Ключові слова:** ідентичність, цензура, перекладацтво, етнографія, філологія, інтерпретація, народництво, Борис Грінченко, Агатангел Кримський, українська література, антропологічний поворот.*

Вступ

Епістолярна спадщина Бориса Грінченка особливо з початку ХХІ століття розглядається науковцями як нескінченне полотно продукування ідей, фокусів, парадигм. Грінченкознавство, основане на документах (з-поміж яких листи), набирає наразі нових обертів, про що свідчить, зокрема, низка потужних публікацій, до прикладу, наукових співробітників Центру грінченкознавства при Університеті Грінченка, зокрема Тетяни Вірченко, Тетяни Видайчук, Романа Козлова (зазначимо кілька найновіших розвідок: [1; 2; 3; 11]). Епістолярій Бориса Грінченка приховує багато ще не відкритих сторінок і пластів життя і творчості як самого адресанта, так і тих, з ким він листувався

і кого згадував у своїх листах. Прискіпливий аналіз епістолярію Бориса Грінченка й Агатангела Кримського здійснила свого часу Соломія Павличко, досліджуючи постать Кримського в контексті націоналізму, сексуальності й орієнталізму (див.: [10]).

Метою цієї розвідки є спроба реконструкції епістолярного діалогу Агатангела Кримського й Бориса Грінченка. Серед завдань – виокремити частотні кластери епістолярію респондентів, проаналізувати проблемно-тематичні складники цих блоків.

Матеріалом дослідження є листи Кримського Грінченкові, зібрані в 5 книзі п'яти томника Кримського (9), автографи Грінченка (відскановані рукописи, люб'язно надані професоркою Тетяною Вірченко (4; 5; 6; 7) і видруковане обопільне листування на сайті «Збруч» (8). Соломія Павличко зазначає, що таких листів – як хроніки дружби двох видатних постатей світового рівня, чиї твори (і наукові, і художні, і публіцистичні, й епістолярні тощо) варто розглядати як «національний наратив», або «нاراتив нації», який, може, і не має надто великої художньої цінності, однак має величезне політичне значення» [10, с. 336], – сотні [10, с. 28]. Якщо Кримському, стиль листів якого описують як «сентиментальний розчулений» [10, с. 264], в особі Грінченка потрібен був «товариш, порадник, сповідник <...> конфідент» [10, с. 264], то для Грінченка, з-поміж іншого, «важливим було рекрутувати ще одного борця за національну й народну справу» [10, с. 264].

Результати дослідження

Агатангел Кримський і Борис Грінченко, які, за висловом Омеляна Прицака, стали один одному «братами-сповідниками» [цитата за: 10, с. 8], «прибраними братами» [10, с. 11], зізнаються, *яким* важливим для них є їхнє листування (розпочате 1890 року, однак Соломія Павличко припускає, що перший лист Кримського до Грінченка датовано кінцем попереднього року (див. про це примітку у: [10, с. 264]), як обидва прагнуть цього спілкування (див., зокрема, лист Кримського від 05.08.1895 р.: [9, с. 182]). Обидва звертаються один до одного в листах здебільшого «любий земляче», а приблизно з 1895 року – «дорогий товаришу!» (прикметно, на початку листування у Кримського переважало звертання «шановний земляче!», кілька разів – «Високоповажний пане Чайченку!», «дорогий земляче»).

Епістолярій Кримського до Грінченка (який Соломія Павличка називає «своєрідною лабораторією його радикалізму» [10, с. 264]) і Грінченка до Кримського охоплює багато тем. Та обмежимося кількома, згрупувавши їх у кластери «цензура», «рецензування», «національна ідентичність».

Цензура

У листі від 10/22 січня 1891 року Кримський так описує цензуру на росії: *«Не знаю я, чи довго тримає рукописи Ваша цензура, але петербурзька (бо в Москві української біг дасть) довгенько: Янчук був послав драму в січні, а одержав назад чи в кінці серпня, чи вже й у вересні»* (9, с. 20). Кримський, перебуваючи на росії, мріє про серію популярних українських книжок (9, с. 42) і застерігає Грінченка, що є умова для проходження цензури: книжки мають бути написані популярно *«та ще й у рамках цензурного дозволу»* (9, с. 42). У листі від 2 грудня ст. ст. 1891 р. Кримський згадує видавця українських книжок Губанова, що теж ладен купити *«українські твори <...>, аби лиш рукописи вже мали дозвіл цензури»* (9, с. 42). В іншому листі (від 23 лютого 1892 р.) Кримський описує Губанова як *«страшенного крутія. Коли надійшов речинець, він раптом каже, що не хоче зовсім нічого друкувати українського»* (9, с. 43). Цю відмову він передав через прикажчика, який пояснив по-своєму: *«Невыгодно, стало быть, хозяину издавать это»* (9, с. 43). Але напередодні Губанов купив у Києві рукопис Петра Голоти, тому Кримський вбачає в цій подвійній грі ознаки шахрайства, іронічно завваживши: *«себто вигідно видавати хохляччину!»* (9, с. 43). Про вимогу Губанова перекладати все російською, бо українськомовні книжки видавати він відмовляється, натрапляємо ще в одному джерелі, про яке зазначають автори монографії «Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка» [3, с. 183]. Адресант згадує й інших видавців, які не беруться за українські книжки, бо в них не налагоджено ринок збуту: *«їх [тобто: Ситіна, Ступіна, Леухіна] офені заходжають до України більш-менш випадково»* (9, с. 43). Те саме стосується і «Комітета народной грамотности»: *«Комітет може лиш надрукувати, а розповсюджувати не береться, бо своїх видань не продає а la loubotshniks, а розсилає по кількох школах та сільських бібліотеках»* (9, с. 43). Кримський у листі прохплюється й про гонорар: що Губанов, імовірно, надрукує без плати гонорару: *«а якщо він скаже, що без грошового гонорара, то <...> треба буде й на те пристати (бо Ви є мені писали, що в разі крайності Ви погоджується зректися плати грошової»* (9, с. 43), Результат перемовин – Губанов друкуватиме «Дітей», а «Божу ниву» *«рішуче одмовляється, бо цензура багато викинула»* (9, с. 44). З наступного листа дізнаємося, що Губанов візьме за кожен примірник «Дітей» по 3 копійки (9, с. 50), а гонорар Грінченку обіцяно 15 крб. Хоча видано на руки лише 8 крб 45 коп. (про це – у листі від 18-

19.11.1892 р. (9, с. 94)). (До порівняння: в одному з листів Кримський вказує вартість «пишучої машинки», що коливається від 220 до 320 крб (9, с. 99)).

Отож видавці беруться друкувати лише цензуроване: «Губанов напрямцеж каже, що найкраще підійдуть задля видання книжки з сюжетом любовним <...> йому ж тра лубочної літератури!» (9, с. 44). Гарно видається й розкупується саме белетристика, зокрема література любовна. У наступному листі Грінченку Кримський у пост-постскрипті згадує знову Губанова, котрий хвалився, що «замовив одному "купчине" повість на мішаній мові, але під "дуже гарним заголовком" – "Нещасне кохання"! От коли б Ви писали щось таке, – звертається той до адресата, – то це дуже гарно було б!» (9, с. 51). Не раз у листах співрозмовники обмінюються думками про те, як сутужно на росії друкувати українське. Так, Кримський засмучено констатує в листі до Грінченка від 09. 12. 1893 р., що його твори (стаття та оповідання) вже довго лежать у редакції «Русских ведомостей» і невідомо коли будуть надруковані. Переказує пропозицію Олександра Веселовського сконтактуватися з редакцією журналу «Семья», де «охоче друкують белетристичні речі, що можуть зацікавити публіку. Переклади з малозвісних мов вона [«Семья»] дуже любить, бо це оригінально» (9, с. 128). (Прикметно, що й переклади з «не малозвісних мов» цензура також не пропускала. Про це пишуть, зокрема, Тетяна Вірченко й Роман Козлов в уже згаданій монографії: під заборону цензори потрапив навіть Грінченків переклад кількох оповідань Льва Толстого, «фольклорно-лубочні видання, переспів "Слова о полку Ігоревім"» [3, с. 79], низка Грінченкових переспівів українських народних казок і дум тощо (див. про це: [3, с. 80]). А вже за дванадцять років, у 1905-ому, Кримський озвучує Грінченку своє передчуття темних часів для українства: «я дивлюся на те, що має бути, з величезним песимізмом, – сподіваюся страшених репресій взагалі, а для українського письменства і зосібно і особливо» (9, с. 394).

Кримський також радить Грінченкові «Этнографическое обозрение», де охоче беруться друкувати навіть «сирі матеріали <...>, якщо вони цікаві» (9, с. 143). Саме це московське видання «цензура зовсім не знає!» (9, с. 207), бо залежне воно від імператорського товариства, яке й править за цензора. У листі № 99 від 03.11.1895 р. надibuємо на дуже красномовне спостереження: «Ех! якби гроші, то можна було б тут, у Москві, зробити чуда! В Києві або Чернігові

і по других українських містах чіпляється цензура, а тут можна перебути без цензури!» (9, с. 207). У листі зі Сходу (а саме, з Лівану, № 144 від 09 окт. 1897 р.) Кримський радить Грінченку вда-тися до хитрощів, щоб обійти цензуру: велику збірку можна розбити на кілька рукописів, подавши їх на розгляд: *«Проти маленьких збірок цензор навряд що матиме і дозволить їх, а Ви тоді візьміть і надрукуйте їх усі вкупі, однією книжкою»* (9, с. 289). Грінченко озвучує Кримському власну позицію дієвого спротиву московській цензурі. У листі від 25. 02. (8.03.) 1892 р. він наголошує на тому, що *«ніякими ласкавими заходами та запобіганнями не зможемо одмі-нити свого становища. Тільки тоді полехкість нам дадуть, коли ми ту полехкість самі виборемо. Коли хочемо, щоб цензура нас не знітила, то покажімо їй, що ми можемо обійтися й без неї. Як побачить вона, що її заборони мало мають сили, тоді поступиця чимсь, щоб зовсім своєї сили не губити»* (4). І далі пише ту аксіому, яка сьогодні звучить з новою силою: *«Іншого шляху нема і ніколи і ні в якого народу не було, бо сила тілки силу й шанує. Будьмо ж силою!»* (підкреслено Грінченком: 4).

Національна ідентичність

І Грінченко, і Кримський – обидва свідомо й пристрасно обирають українськість. Кримський, маючи «обмаль генетичних», «кровних підстав» [10, с. 258] (на відміну від Грінченка, за походженням наполовину українця), творить «свою українську ідентичність власними руками, тобто, точніше, власним інтелектуальним зусиллям і почуттями» [10, с. 258].

Власну біографію Кримський викладає в листі № 28 від 17 юня 1892 р., де зацентровує на питанні української самоідентифікації: *«Маю Вам признатися, що в мені й кровинки української немає: мати моя – українська полька <...>, батько – білорус <...>. Я родився і виріс на Україні та й українізувався»* (9, с. 59). У другій частині цього листа – від 23 юня 1892 р. – розгортає «принади» виховання в колегії, прохоплюється про *«ненависть до панства»* і *«ненависть до підлизування, до лизання руки деспотів»* (9, С. 62–63). Усвідомлення своєї національної ідентичності Кримський описує як осяяння: *«узев якось повісті Федьковича з передмовою Драгоманова, узев, прочитав, і мене нове світло осяяло. Я зрозумів, що я мусю бути українофілом, – і це я зрозумів цілком свідомо»* (9, с. 65). У третій частині листа (від 25 юня 1892 р.) Кримський зізнається, що ґрунт для його українофільства був уже давно приготовлений: як він з'являвся на

любительських спектаклях у Звенигородці «в щонайпоганішому вбранні, в подраних пантофлях <...>, щоб обурити нашу провінційну аристократію» (9, с. 65), також перескакував у розмові з французької на українську, «щоб показати, що я змію не тільки російської, ба навіть ще аристократичнішої мови, а все-таки українську шаную більше, бо вона мужицька» (9, с. 65) і, як зауважує Соломія Павличко, «щоб демонструвати своє неприйняття поверхового й комічного українофільства» [10, с. 280]. Науковець усіляко у своїх філологічних працях відстоював думку окремішності української мови «з особною історією та всіма відповідними атрибутами окремої мови» [10, с. 290].

У листі Грінченку із Сирії (№183 від 12–24 листопада 1895 р.) Кримський пише щодо нерозрізнення на Сході московитів і українців: місцеві називали його не інакше ніж «москобом»: «я тут "москоб", бо про Україну ніхто тут і не чував» (9, с. 263), попри будь-які спроби пояснити ідею національності, місце якої в Бейруті заступає віра. Свою національну ідентичність Агатангел Кримський конструює свідомо. Соломія Павличко описує це конструювання як складний мозаїчний процес, а деякі пазли (штучного штибу, як-от білоруська ідентичність) цього конструкта культивуються. «І російський, і український, і білоруський, і кримськотатарський компоненти становили інтелектуальні конструкції, проте українська ідентичність Кримського містила найбільше почуття і пристрасті, саме вона викликала стан, схожий до неврастенії» [10, с.300].

Між Грінченком і Кримським існували розбіжності щодо мовного питання, та «це нічого не доводить» (9, с. 21), переконаний останній. Кримський пише Грінченку в листі від 23 лютого 1892 р.: «Ви помиляєтесь, гадаючи, що я закликаю всіх до "галицької" мови. В своїй статті я обороняв тільки Франка» (9, с. 45) і наголошує, що варто бути терпимими до народної галицької мови, бо «мова правобережної України не дуже-то відрізняється од неї» (9, с. 45), зауважуючи, що насправді він вживає не галицизми (як думає Грінченко), а «подільські або волинські вирази» (9, с. 45), бо виріс на Київщині, «з роду волиняк» і потім вчився в гімназії на Волині, також пояснює, за що не любить «пуристів» й «очисчителів мови»: не так за їхню боротьбу з «quasi-полонізмами, а навпаки: за те, що вони ненавидять всяке слово, яке спирається на великоруське» (9, с. 45). Часто в листах Кримський радиться з Грінченком щодо пошуку питомо українських слів і, бува, не погоджується з ним щодо використання

певних слів чи наголошення (до прикладу, відстоює слово «змуцатися», замість якого Грінченко пропонує «скаламутитись»). У другій частині листа (від 5 юля 1892 р.) Кримський продовжує оповідати про своє навернення до українства: «Кожнісіньку вільну од "офіціальних" занять часину я присвячував Україні» (9, с. 68) і ділиться своїм баченням ідеї національності. Ключовою її ознакою є мова, тому саме вивчення мови (через етнографічні матеріали, філологічні праці, літературу – «спішився перечитати навіть погань. Кинувся й до літературної праці: перекладав, писав оригінальні твори» (9, с. 68), «знайомився з Галичиною і її діями, завів переписку» (9, с.69). У четвертій частині (від 10 юля) зазначеного листа Кримський розмірковує про, так би мовити, раціональне, прагматичне – дієве українофільство: «І так я тоді приїхав на Україну, щоби "принести їй безпосередню користь" <...> Будити в народі національну самосвідомість та вчити моралі? Еге ж, оцим я й зайнявся» (9, с. 70). Згодом Кримський розкритикує ходіння в народ, яке «практикують такі недоуки, як студенти» (9, с.70), бо така практика є «страшенна погань і мерзота» (9, с.70), адже через неї втрачаються молоді роки, енергію яких можна було скерувати на якісну (само)освіту, друга шкода – «та, що просвіщати народ, будучи неуком <...>, – це є неморальність» (9, с. 70) (на цьому наголошує також Соломія Павличко в контексті взаємин Кримського і Драгоманова, якого перший ненавидів за брак націоналізму: «драгоманівці не розмовляють українською мовою від страху перед поліцією, а різними теоріями ховаються про людське око» [10, с. 262]). Одночасно Кримський проартикулює своє усвідомлення власних пріоритетів: «Вчитися задля будучого, тим часом як тепер все гине! Міркувати про людськість, тим часом як страждає Україна! Це мені здавалось тоді негарною річчю, образою святині» (9, С. 70–71).

У листі № 31 від 20 юля 1892 р. Кримський викладає Грінченку свої роздуми про український радикалізм, протиставлячи радикалів націоналам. Критикує галицьких націоналістів, які «справді по своїх пересвідженнях є ні що інше, як "рутенія"» (9, с. 75), найгірша риса яких – клерикалізм (усі рукописи Кримського галицька «Зоря» повертала з вердиктом «неморальність»), критикує Драгоманова і київських радикалів, які є «самозванцями: вони звать Драгоманова своїм вчителем, а перекручують його думки» (9, с. 79). У четвертій частині листа (від 28 юля) Кримський наводить приклад одного «несвідомого неморальності свого поступування <...> подорожуючого

русина» (9, с. 80), котрий перед українцями вдавав щирого русина, українця, а «перед обрусителями <...> – представителя “угнетенной русской народности”» (9, с.80). У п'ятій частині (від 29 юля) зазначеного листа – докладніше про мовне питання та українофілів. Наразі, пише Кримський, маємо ситуацію вироблення якоїсь окремої мови, далекої від народної й повної «кованих слів та позичених з польської» (9, с. 81): українофіли «силуються знищити quasi-російські слова, яких вживає народ, а натомість накинути йому нові: чи польські, чи виковані» (9, с. 81). У третій частині листа № 32 від 28 авг. 1892 р. Кримський вкотре повертається до ідеї питоми українських слів. Дискутуючи з Грінченком, він обстоює слово «клячати», котре, переконаний, розуміє всяк українець, бо повсякчас чує «поклакли колоски», «заклякла земля», і слово «присмака» (рос. відповідник «приправа»), яке повинно «зостатися, бо закуска має інше розуміння» (9, с. 88). Раз по раз Кримський порушує питання радикалів, зокрема київських: «всім серцем прихилилися до всього москорофільського і набралися безглуздої ненависті до геть усього народовського» (9, с. 98), читають не галицькі «Зорю» чи «Зеркало», а «Червону Русь» та «Страхопуд», пояснюючи це тим, що не бачать у цьому «нічого поганого, бо ці часописи “незмінно вищі од народовських”» (9, с. 99). Грінченко також негативно ставиться до «формальних націоналістів (українофілів) і радикалів» [3, с. 158], віддаючи перевагу «свідомим українським націоналам-народолюбцям» [3, с. 158], що обстоюють «освітню, культурну, економічну, соціальну й політичну самостійність української нації» [3, с. 158]. Соломія Павличко у розділі «Концепція націоналізму» згадуваної монографії наводить фрагмент з «Лекцій [Кримського – Ю.В.] про культурний розвиток і національний рух на Галичині», де Кримський демонструє поєднання «плідних засад» [10, с. 275] радикалів, народників і націоналістів: «Сподіватися треба, що діло рішиться такечки: замість дуже космополітичних радикалів і занадто романтичних народівців з'явиться одна нова партія, котра ніколи не забуде, що ми українці, але не забуде й, що їжа рівно потрібна, як і книжка» [10, с. 275].

Кримський, «інтуїтивно розуміючи вузькість і недосконалість тогочасних визначень понять “нація”, “національність”» [10, с. 276], пояснює також своє розрізнення понять «націонал» і «націоналіст»: перший «признає вагу національності» (9, с. 89), а другий – сліпо поклоняється всьому національному через те, що воно національне (9, с. 89), тобто тут спрацьовує догмат про святість, а відтак недоторканність

національності. Саме з-поміж націоналістів з'являються «держиморди», які «*задля мови та других національних ознак*» можуть пожертвувати «*геть усім або коли не усім, то принаймні демосом*» (9, с. 89). Націонал же, на відміну від націоналіста, поважає і любить українську мову не тому, що вона сакральна, а тому що вона демократична: просвіта простого народу може відбуватися лише його рідною мовою, що єднатииме інтелігента і мужика (9, с. 89). Кримський наводить приклад «*національного держиморди*»: видавець О. Барвінський, котрий видав «Руську читанку для вищих клас шкіл середніх, ч. 1. Усна словесність», куди умисно не вмістив пісні рекрутські, гайдамацькі, кріпацькі, пісні про волю, боротьбу проти унії та поляків (9, с. 90).

Грінченко теж невблаганий до внутрішніх ворогів, зокрема тих, хто по-московському закликає любити українське, і «зрадників, пасивних спостерігачів за знецінення національної гідності, яке призводить до втрати ідентичності» [3, с. 131]. Так, у листі від 31 березня 1892 року Грінченко із сумом констатує, що «*в наш набір иде білші неосвічених, ніж освічених людей. Освіченіші люде вважаючи, що вони мов рідному ж краєві на користь працюють!.. Це обдужа, і я її ненавижду!*» (5, арк. 1), чітко окреслюючи свої переконання: «*затикати рота тим лінивим до рідного діла, лицемірам або півдурним, що насмілююця казати, мовбито вони, пишучи усе своє життя по московському, служать Україні*» (5, арк. 1). Про принципову позицію Грінченка щодо нетерпимості до змосковщення українського народу свідчать, зокрема, його взаємини з попечителькою Христіною Алчевською, яка «працює – досить широко – щоб змоскалити наш народ. Вона заводить московські школи на Україні, читає та розповсюджує московські книжки поміж українським народом і доводить в своїх писаннях, що сей народ чудово розуміє всю московську літературу по московському» (цитовано за виданням: [3, с. 122]).

У листі від 9 лютого 1892 р. Грінченко вказує Кримському на некоректну назву однієї з його статей: «*Чому Ваша стаття звеця «Харківський національний рух»? Хіба може бути харківський національний рух? Чи не краще: Національний український рух у Харківщині?*» (підкреслено Грінченком, 6, арк. 8).

Питання націоналізму порушується і в дискусії щодо оповідання Кримського «Сирота Захарко», під час якої письменники сходяться на думці, що «*виявляти маловажність націоналізму недемократичного є навіть неодмінна річ*» (9, с. 67). Про те саме йдеться і в Грінченковому творі (до речі, виданому у Львові 1892 року без зазначення

автора) «Хома Макогін. Убогий наймит», аналіз якого читаємо в листі Кримського від 28 авг. 1892 р. (9, С. 88–90). «Хому Макогона» Кримський називає «*кращим твором-одповіддю на питання "Кудюю йти?"*» (9, с. 89). Ситуація із авторським правом повторюється і у Кримського: у листі Грінченку від 29.08.1898 р. він погоджується на перероблення «Повісток» без згадування його як автора: «*і нехай той перероблюватель (коли хоче) підпише своє ймення під нею, а моє ім'я згадає хіба в скобках коло головки: "(За Кримським)" або "(Скорочено з повістки Кримського)", або як захоче, про мене!*» (9, С. 323–324).

Рецензування

Епістолярій двох інтелектуалів насичено чесними, не завжди компліментарними, навпаки – здебільшого критичними рецензіями наукових і художніх творів обох авторів. Ще на початку переписки вони домовилися бути відвертими в питанні рецензування творів один одного. Грінченко в листі від 13 березня 1893 р. відверто зауважує: «*Я взагалі наперед Вам кажу, що в справах літературних (напр. в рецензіях) я ніколи не буду зважати на наші особисті відносини, те ж раджу й Вам*» (6, арк. 2). Так, в одному з листів (від 29.08.1898р.) Кримський докладно аргументує, чому йому не подобається «*артистична будова*» (9, с. 324) нової драми Грінченка «За батька», зауважуючи авторові, що «*для драматургії треба, опроче таланту, ще й знаття техніки драми, теорії драми*» (9, с. 324), і радить, зокрема, праці Житецького, які б допомогли збагнути суть драматургічного мистецтва. Виважену критику на свою адресу Грінченко почув і від товариша Івана Липи, якому надіслав свій перший драматургічний твір. Серед недоліків драми Іван Липа виокремлює «*брак драматизму, відсутність сценічності та банальність характерів*» [3, с. 190]. У наступному листі (від 16.09.1898 р.) Кримський наголошує на своєму дуже прихильному ставленні до творів письменника: «*Як я відносяю до Ваших писань, Ви добре знаєте, а через те не прогнівайтесь, коли я часом вкажу в них дещо таке, що могло б бути кращим або виправленим*» (9, с. 326). У листах натрапляємо на компліментарні пасажі Грінченковим творам, як-от «П.А.Кулиш. Биографический очерк»: «*Це річ дуже потрібна, щоб руйнувати дуже спопуляризовані, але зовсім не справедливі думки про Куліша. – Окрім того, що в Вас дуже рельєфно обмальовано Кулішів образ у його поступовому розвитку, Ви дуже добре дозволяєте читачеві перенестися в ті обставини, серед яких жив Куліш. Отак у Вас вийшли прегарними ті сторінки,*

де Ви малюєте становище талановитої людини серед товариства, що його вона перевершає цілою головою» (9, с. 336).

Обґрунтування певних граматичних форм, синтаксичних конструкцій, які Грінченко пропонує замінити, – видається Кримському дуже переконливим (9, С. 131–134). Розбір майже кожного виправленого прикладу обрамлюється зверненням до Грінченка-рецензента-коректора пояснити запропонований варіант: «*бажав би я знати підставу, на якій Ви не згоджуєтесь з таким виразом*» (9, с. 132), етимологічним заглибленням у слово чи компаративним аналізом відповідників з інших мов (яскравий приклад – етимологічна «біографія» слова «мазела» в листі від 17.12.1907 р. (9, с. 406)). Лист від 17 грудня 1893 року демонструє конструктивну філологічну дискусію двох знавців народної і літературної української мови. А в листі № 84 від 05.08.1895 р. Кримський просить Грінченка допомоги з мовними покручами в перекладі «Шах-наме»: «*Ви б мені велику послугу зробили, коли б усякі русизми зазначували + подавали своє слово. Дещо б стало мені за науку*» (9, с. 186). Знання літературної мови, до речі, зіграло злий жарт з орієнталістом, коли той поїхав в експедицію до Бейрута: ні він не розумів, ні його не розуміли, бо його вокабуляр складався із самих архаїзмів, адже поліглот вивчав арабську, опановуючи твори доісламських поетів, письменників IX–X століть і Коран: «*Якби в нас хто забалакав мовою Кирила і Мефодія, то чи багато второпала б якась наша Хівря? Отак і мені тут!*» (9, с. 262). Кримський дискутує з Грінченком про дієприкметники активного стану теперішнього часу (у його термінології це причасники), висновуючи: «якщо народ має *лежачий*, то не гріх буде, коли він матиме *кажучий*; якщо має *померший*, то мажна дати йому й *сказавший*» (9, с. 129). Також обґрунтовує доцільність вживання «*відносних заїмків*» *котрий, який*, наводячи приклад перекладу речення з російської «*Отец, знающий, что дети, которые...*» – «*Батько, що знає, що діти, що...*» – це *невиправдано помилкове вживання "нещасливого що", яке варто замінити його синонімами*» (9, с. 129). Певні епістолярні дебати також стосувалися й українських відповідників російських слів на -астый: Кримський не погоджується з Грінченком, що в українській мові мусять бути лише слова на -атий, нагадуючи низку слів, що підтверджують його позицію: *гіллястий, цибанястий, смужкастий* тощо (9, С. 316–317).

Листи Кримського рясніють також дарунками дослідницьких ідей, як-от ідея опрацювати кавказькі/турецькі анекдоти в українській

народній словесності, адже «це дуже гарна, дуже вдячна і... дуже ефектна тема» (9, С.187–188), підказками щодо бібліографій (як, приміром, для «книжки, до якої муситиме вдатися кожен етнограф слов'янський» (9, с. 221)) тощо. У переписці 1900 року з'являється тема словника української мови. Так, Кримський, відповідаючи Грінченку на запитання, «що то за словар» української мови, розгортає сімнадцятилітню історію збирання Житецьким матеріалів «з усяких пам'яток нашого письменства <...>, випусок із ніде не друкованих архівних документів XVII–XVIII в.» і зізнається: «Я часто марю про те, яке б велике було щастя, коли б словар був уже готовий!» (9, с.347). Чотири роки потому звістку про такий словник надсилає своєму «дорогому товаришу» Борис Грінченко. З листа від 2. 12. 1904 р. дізнаємося, що назву «Словарь украинского языка» вигадали в редакції «Киевской старины», словник містить 49000 слів з матеріалів «КС» з Грінченковими «додатками нових значіннів і прикладів», не менше ніж 18500 слів з власного матеріалу укладача та понад 12 тисяч слів зі старої книжної мови (7, арк. 2).

Через епістолярій Кримського складається автопортрет науковця із заниженою самооцінкою, бо почасти натрапляємо на пасажі про самоусвідомлення власної нікчемності: «Діло в тому, що узявшись за діло систематично, я допіру зрозумів, що я нічого не знаю!» (9, с. 64) або «я знаю самісінькі вершечки науки, <...> я тільки напівосвічений <...> я понахоплювався чужих гадок, а свого нічого не маю. <...> громадських ідеалів не маю ніяких...» (9, с. 64). І доходить невтішного висновку, вдаючись до нещадного саморуйнування: «надалі все краще помічає, що я цілковитий неук» (9, с. 65). У цьому усвідомленні власного невігластва Кримський шукає себе через читання-ковтання книжок («неначе сказаний, кидався до книжок, ковтав їх одну по одній <...>» (9, с. 64). Також, маючи на меті заповнити «багацько пробілів» (9, с. 82) в освіті, йде вчитися і на історичний факультет (у майбутньому хоче ще й на юридичний) і просить Грінченка не тішити його компліментами, бо «цим Ви мене дуже покривдите! Я людина дуже собі звичайна і до того невіглас. Бажаю бути вченим, але забажати – це ще не значить зробитися» (9, с. 82).

Окрім ерудиції, фаховості, обох філологів поєднував найвищого штибу трудоголізм. Характеристику, надану Грінченкові авторами монографії «Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка», можна впевнено адресувати й Агатангелу Кримському: «Запальний в усьому, а надто до роботи...» [3, с. 99].) Чи не в усіх листах Кримський

прохоплюється, скільки всього треба встигнути зробити («Часом я себе прирівнюю до коняки, що бігає на топчаку: за ненастанним коловоротом вона навіть упасти не може і лінуватись не може» (9, с. 184) або «Іноді аж плакати хочеться, що немає звідки часу взяти» (9, с. 218)), у яку коловерть справ він втрапив («ледве скінчиться щось одне, надходить друге, і я не можу видертися з того ланцюга, яким обкрутився» (9, с. 301)), як кортить взятися за улюблену справу («А тепер не можу далі писати, бо зараз так хочеться засісти до роботи, що й сказати не можна» (9, с. 222)). Кримський раз у раз захоплюється працездатністю і талантом Грінченка, дивуючись, звідки той бере час на втілення всього замисленого: «як побачив я оту всю Вашу присилку, то тільки руками сплеснув. Ваша енергія мене, як кажуть руські, просто "подавляєт"» (9, с. 238), навіть у листі від 24.07.1901 р. ненароком прохоплюється, відгукуючись про Грінченкову книгу «Серед темної ночі»: «в нім більше талану, ніж у наших звіснім, на всі боки розхваленим "Хіба ревуть воли"» (9, с. 358), і висновує: «усе в Вас виходить дуже жваво, колоритно, по-художньому» (9, с. 358). Про ущільненість часу, одночасне просування кільканадцяти проєктів, про певну половинчатість результатів через неможливість розтягнути добу – читаємо, зокрема, у листі Кримського від 19 юня 1901 р. (9, С. 353–356), а з листа Грінченкові від 15.11.1902 р. дізнаємося, які мови й на якому рівні знає Кримський, а також те, як можна вивчити стільки мов: має бути, перш за все, велика охота до мов, працюовитість, завзяття, здорова конкуренція (коли наввипередки всі вивчають мови, а професорське оточення подає хороший приклад) і стимул, бо «влучуються мови легко; до того ж єсть раз у раз жива практика» (9, с. 368). Грінченко, що формально не мав завершеної вищої освіти, вбачаючи в академічних вимогах загрозу національній справі (адже ці вимоги «вбивали національну ідентичність» [10, с. 281]), сам чудово володів німецькою і французькою, якими, за обопільною домовленістю, респонденти писали одне одному листівки, щоб спантеличити політичних контролерів (про це: [10, с. 282]).

Висновки

Листування між Борисом Грінченком та Агатангелом Кримським є невід'ємною частиною реконструкції як життєписів обох письменників/науковців/громадських діячів, так і дискурсу імперської доби. Проблемно-тематичні кластери, у які згуртовано матеріал дослідження, експлікують фокуси дискусій, які пристрасно й конструктивно вели

автори. Так, кластер «цензура» розгортає імперський дискурс, який панував у роки листування письменників, коли московія пригнічувала будь-які прояви українського національного руху. Кластер «рецензування» позначає такі іпостасі респондентів, як письменник, філолог, перекладач, укладач, етнограф. У листах такої тематики натрапляємо на обопільні рецензії на художні й публіцистичні твори митців. Кластер «національна ідентичність» розкриває переконання і дискусії Грінченка і Кримського щодо понять нація, національність, радикалізм, народність тощо. Листи засвідчують повноцінний діалог двох видатних діячів України світового рівня.

Література

1. Вірченко Т., Видайчук Т. Літопис життя і творчості Бориса Грінченка. Рік 1884: Частина перша. *Синопис: текст, контекст, медіа*, 31(2), 2025. С. 123–140. <https://DOI10.31654/2520-6966-2025-27F-113-5-23.org/10.28925/2311-259x.2025.2.7> (дата звернення: 20.09.2025)
2. Вірченко Т., Видайчук Т. Літопис життя і творчості Бориса Грінченка. Рік 1883: Частина друга. *Синопис: текст, контекст, медіа*, 30(4), 2025. С. 320–338. <https://DOI10.31654/2520-6966-2025-27F-113-5-23.org/10.28925/2311-259x.2024.4.11> (дата звернення: 15.09.2025)
3. Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка: монографія. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 372 с.
4. Грінченко Б. Лист до Кримського А. Автограф 41015, 6 арк.
5. Грінченко Б. Лист до Кримського А. Автограф 41013, 2 арк.
6. Грінченко Б. Лист до Кримського А. Автограф XXXVI, 248, 8 арк.
7. Грінченко Б. Лист до Кримського А. від 2.XII.1904. Автограф, 2 арк.
8. З листування А.Кримського та Б.Грінченка. Борис Грінченко – Агатангел Кримський. *Zbruc̆*, 2005. <https://zbruc.eu/node/57500> (дата звернення: 10.09.2025)
9. Кримський А. Твори в 5 т. Т. 5. Кн. 1 : Листи (1890 – 1917), 1973. 547 с.
10. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. К.: Видавництво «Основик», 2016. 400 с.
11. Політова О. Бібліографічне забезпечення як основа динамічного розвитку грінченкознавства. *Синопис: текст, контекст, медіа*, 31(1), 2025. С. 59–66. <https://DOI10.31654/2520-6966-2025-27F-113-5-23.org/10.28925/2311-259x.2025.1.8> (дата звернення: 11.09.2025)

References

1. Virchenko, T., & Vydaichuk, T. (2025). *Litopys zhyttia i tvorchosti Borysa Hrinchenka. Rik 1884: Chastyna persha. Synopsys: tekst, kontekst, media* [Chronicle of the Life and Work of Borys Hrinchenko. Year 1884: Part One. Synopsis: Text, Context, Media]. No. 31(2), pp. 123–140. URL: <https://DOI10.31654/2520-6966-2025-27F-113-5-23.org/10.28925/2311-259x.2025.2.7> (Last accessed: 20.09.2025) [in Ukrainian].

2. Virchenko, T., & Vydaichuk, T. (2024). *Litopys zhyttia i tvorchosti Borysa Hrinchenka. Rik 1883: Chastyna druha. Synopsys: tekst, kontekst, media* [Chronicle of the Life and Work of Borys Hrinchenko. Year 1883: Part Two. Synopsis: Text, Context, Media] No. 30(4), pp. 320–338. URL: <https://DOI.10.31654/2520-6966-2025-27F-113-5-23.org/10.28925/2311-259x.2024.4.11> (Last accessed: 15.09.2025) [in Ukrainian].
3. Virchenko, T., Kozlov, R. (2023). *Nepokimy. Hrani doli Borysa Hrinchenka: monohrafiia* [Rebellious. The Facets of Borys Hrinchenko's Fate: Monograph]. K.: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka Publ. 372 p. [in Ukrainian].
4. Hrinchenko, B. *Lyst do Krymskoho A.* [Letter to A. Krymsky] Autograph 41015, 6 sheets. [in Ukrainian].
5. Hrinchenko, B. *Lyst do Krymskoho A.* [Letter to A. Krymsky] Autograph 41013, 2 sheets [in Ukrainian].
6. Hrinchenko, B. *Lyst do Krymskoho A.* [Letter to A. Krymsky]. Autograph XXXVI, 248, 8 sheets [in Ukrainian].
7. Hrinchenko, B. *Lyst do Krymskoho A.* [Letter to A. Krymsky] 2.XII.1904. Autograph, 2 sheets [in Ukrainian].
8. *Z lystuvannia A.Krymskoho ta B.Hrinchenka. Borys Hrinchenko – Ahatanhel Krymskyi* [From the Correspondence of A. Krymsky and B. Hrinchenko. Borys Hrinchenko – Ahatanhel Krymskyi]. (2005). Zbruč Publ.. URL: <https://zbruc.eu/node/57500> (Last accessed: 10.09.2025) [in Ukrainian].
9. Krymsky, A. (1973). *Tvory v 5 t. T. 5. Kn. 1 : Lysty (1890 – 1917)* [Works in 5 volumes. Vol. 5. Book 1: Letters (1890 – 1917)]. 547 p. [in Ukrainian].
10. Pavlychko, S. (2016) *Natsionalizm, seksualnist, orientalizm. Skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho* [Nationalism, Sexuality, Orientalism. The Complex World of Ahatanhel Krymskyi]. K.: Osnovy Publ. 400 p. [in Ukrainian].
11. Politova, O. (2025). *Bibliografichne zabezpechennia yak osnova dynamichnoho rozvytku hrinchenkoznavstva. Synopsys: tekst, kontekst, media* [Bibliographic Support as a Basis for the Dynamic Development of Hrinchenko Studies. Synopsis: Text, Context, Media]. No. 31(1), pp. 59–66. URL: <https://DOI.10.31654/2520-6966-2025-27F-113-5-23.org/10.28925/2311-259x.2025.1.8> (Last accessed: 11.09.2025) [in Ukrainian].

Vyshnytska Yuv.

Doctor of Philological Sciences,
Associate Professor of World Literature Department,
Faculty of Ukrainian Philology, Culture and Art
Borys Hrinchenko Kyiv Metropolitan University,
y.vyshnytska@kubg.edu.ua
orcid.org/0000-0002-2369-6050

Ahatanhel Krymskyi and Borys Hrinchenko: Epistolary Dialogue

The relevance of the study of the epistolary heritage of Borys Hrinchenko and Ahatanhel Krymskyi is due to the anthropological turn in literary studies, which affects both the strengthening of the position of biographical studies and the opening of new pages of textology. The purpose of this study is an attempt to reconstruct the epistolary dialogue

between Ahatanhel Krymskyi and Borys Hrinchenko in the focus of several problem-thematic clusters. Several problem-thematic clusters are identified, which help to structure the material for a more in-depth analysis. Thus, the «censorship» cluster unfolds the imperial discourse that prevailed during the years of correspondence between the writers, when Muscovy suppressed any manifestations of the Ukrainian national movement. The «reviewing» cluster highlights the respondents' various roles as writer, philologist, translator, compiler, and ethnographer. In the letters of this thematic focus, we encounter mutual reviews of the artists' literary and journalistic works. The «national identity» cluster reveals the convictions and discussions of Hrinchenko and Krymsky regarding the concepts of nation, nationality, radicalism, populism, and so forth. The letters testify to a full-fledged dialogue between two outstanding Ukrainian figures of world significance.

Key words: *identity, censorship, translation, ethnography, philology, interpretation, populism, Borys Hrinchenko, Ahatanhel Krymsky, Ukrainian literature, anthropological turn.*